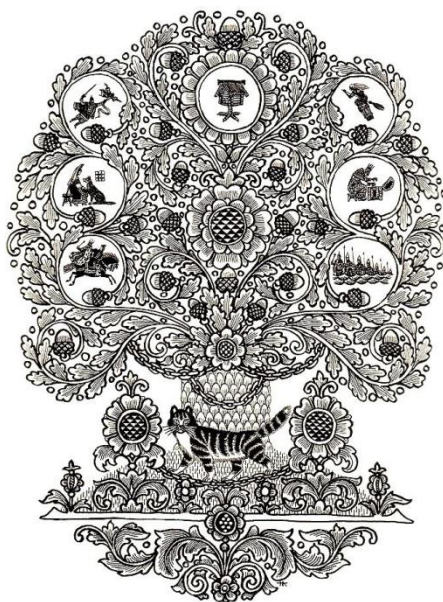

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Миколаївська обласна організація
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР «ЛУКОМОР'Я»

E-ISSN 2708-4116

СТАРОЖИТНОСТІ ЛУКОМОР'Я

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2022

№ 1 (10)

Старожитності Лукомор'я (Antiquities of Lukomorie)

Електронний історичний журнал. Заснований 2020 р. (рішення Правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, протокол № 1 від 13.03.2020 р.). Виходить 6 разів на рік.

Видання входить до переліку «Б» фахових видань України (Наказ МОН України від 26.11.2020 р. № 1471)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Савченко Віктор – д.і.н., професор, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна) – *головний редактор*

Вовчук Людмила – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна) – *заступник головного редактора*

Бажан Олег – к.і.н., ст. наук. співр., Інститут історії НАН України (Київ, Україна)

Біаджи Паоло – PhD (історія), професор, Університет Ка' Фоскарі (Венеція, Італія)

Габро Ірина – к.політ.н., доц., Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Куриляк Валентина – к.техн.н., PhD, доцент, Український гуманітарний інститут (Буча, Київська область, Україна)

Пархоменко Владислав – д.і.н., професор, Миколаївський національний університет імені В. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

Піструїл Ігор – к.і.н., ст. наук. співр., Одеський археологічний музей (Одеса, Україна)

Сапожников Ігор – д.і.н., ст. наук. співр., Інститут археології НАНУ (Одеса, Україна)

Сініка Віталій – к.і.н., Придністровський державний університет імені Т.Г. Шевченка (Тирасполь, Молдова)

Тельнов Микола – к.і.н., Інститут культурної спадщини Міністерства освіти, культури та досліджень Молдови (Кишинів, Молдова)

Тригуб Олександр – д.і.н., професор, Миколаївський національний університет імені В. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

Федоренко Михайло – к.і.н., доцент, Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)

Хвальков Євген – PhD (історія), доцент, Вища школа економіки (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Хмель Анастасія – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Вчений секретар: Олександр Смирнов

Контакти редакції: 54007, Україна, Миколаїв, а/с № 5; **E-mail:** mk.nsku@ukr.net

Офіційна адреса видання в Інтернеті: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net>

Старожитності Лукомор'я. 2022. № 1 (10). 99 с.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою

Редколегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

© **Автори статей, 2022**

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 903'16 (477.46) «1875/1920»: 551.58
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.134>

Тетяна Кузнець*

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ЗЕМЛЕРОБСТВО В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Анотація: У статті систематизовані матеріали про природно-кліматичні умови на території Уманського повіту, які були опубліковані на шпальтах київських губернських газет «Киевлянин», «Труд», «Заря», «Киевское Слово» упродовж 1881-1912 років. З'ясовано, що з більш як тридцяти років сприятливими для землеробської галузі були тільки три. Показано, що погодні умови суттєво впливали на ефективність землеробської праці. Прослідковується, що за однакових природно-кліматичних умов продуктивнішим було сільськогосподарське виробництво в економіях, у порівнянні із селянськими господарствами. Показано тісний зв'язок ланок такого ланцюга: погодні умови, урожай / не врожай, утримання худоби, добробут землевласників і землекористувачів.

Ключові слова: землеробство, природно-кліматичні умови, економія, київські губернські газети, Уманський повіт, Київська губернія

Неспростовною є даність про те, що погода та клімат найбезпосередніше впливають на умови та спосіб життя людей, їхню історичну долю, виступають важливим фактором, з яким доводиться рахуватися. А особливо доводилося рахуватися людям доіндустріальної доби, для яких не втрачав актуальності вислів римського поета Марона Публія Вергілія про те, що перед тим як зорати плугом цілину, подбати треба про вивчення вітрів і мінливої вдачі неба. З'ясування впливу природно-кліматичних умов на життєдіяльність людей найдоцільніше здійснити через землеробську галузь, в якій була зайнята переважна більшість населення українських земель означеного часового проміжку.

Про природно-кліматичні умови та їх вплив на землеробську галузь писали газети Київської губернії, до того ж, про особливості погоди повідомляли дописувачі з місць. З Уманського повіту, який серед 12-ти повітів Київської губернії був третім за величиною площі і займав саму південну її частину, повідомлень про погодні катаклізми було чимало. Безсніжні та вітряні зими, зливи, град, засухи часто зводили селянську працю нанівець, що

---

*Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>; e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com

впливало на рівень життя населення. Тому висвітлення природно-кліматичних умов, як фактору впливу на землеробську працю селян, безпосередньо пов'язане з вивченням повсякдення населення, яке на сьогодні є актуальним напрямом історичних досліджень.

Звернення до висвітлення природно-кліматичних умов, як фактору впливу на життєдіяльність і господарську діяльність людей, не є новим. Сучасна українська історіографія має дослідження цієї проблеми у різних хронологічних і географічних межах. Так, І. Гончаренко досліджувала природні умови як фактор впливу на населення українських земель другої половини XVI – XVII ст.¹ Вплив кліматичного фактору на історичний розвиток людини та суспільства у межах Поділля вивчав С. Гальчак². Природно-кліматичні особливості Полтавської губернії та їх вплив на специфіку господарської діяльності селянства другої половини XIX – поч. XX ст. були предметом вивчення О. Крупенко³. А природні умови Середньої Наддніпрянщини та їх вплив на спосіб життя населення є предметом наукового зацікавлення А. Чабана⁴.

Метою даної статті є висвітлення природно-кліматичних умов як фактору впливу на землеробську галузь господарювання населення Уманського повіту, територія якого простягалася на природній межі лісостепу та степу, що уже деякою мірою спричинило особливості клімату.

На сторінках київських губернських газет «Заря», «Киевлянин», «Киевское Слово», «Труд» виявлено більше п'ятдесяти публікацій про природно-кліматичні умови в Уманському повіті останньої чверті XIX – початку XX ст. Це повідомлення про осінне чи весняне бездощів'я, про безсніжні та вітряні зими, про раннє настання весняної погоди, яка змінилась заморозками, про урагани та град, про люті морози, проливні дощі у жнивну пору, про тропічну спеку на початку червня, як було 1902 року, про температурні гойдалки й інші погодні несподіванки, які спричиняли неврожайні чи маловрожайні роки. Окремі з таких повідомлень супроводжувались інформацією про урожайність зернових культур, про ціни на робочі руки, та ціни на хлібному ринку.

Сподівання хліборобів на щедрий урожай найчастіше рушили дощові чи посушливі роки. Так, наприклад, дописувач з Умані повідомляв у липні 1881 р. «что повсюду в Уманском и Южной части Звенигородского уезда дожди, шедшие в последние 2 месяца, способствовали роскошному росту хлеба (в человеческий рост); но зато портили самые колосья. Поэтому надежды на урожай не велики и цены на хлеб не уменьшаются»⁵.

Наприкінці січня 1882 р. київська газета «Заря» написала, що пізня дощова осінь і безсніжна зима примушують думати про наступний урожай. Ще восени перші посіви були

---

¹ Гончаренко Інна. Природні умови як фактор впливу на повсякденне життя православного населення українських земель другої половини XVI – XVII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, 2020. Вип. 34. С. 9-17.

² Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі). Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. 368 с.

³ Крупенко О.В. Природно-кліматичні особливості Полтавської губернії та їх вплив на специфіку господарської діяльності селянства у другій половині XIX – на поч. XX ст. // Український селянин. 2012. Випуск 13. С. 114-116.

⁴ Чабан А.Ю. Природні умови Середньої Наддніпрянщини та їх вплив на формування та спосіб життя населення // Український селянин. 2018. Випуск 20. С. 85-90.

⁵ Труд. 1881. № 49. С. 3.

з'їдені черв'яком, а повторні частково вимокли, а частково пропадуть від безсніжних морозів. Питання – що тоді робити і чи можна розраховувати на запасні хлібні магазини – звучало як риторичне. Автор кореспонденції повідомляв: «Но поезжайте вы от Умани до Тального и вы увидите следующее: в каждом селе около запасного хлебного магазина стоят по несколько скирд ржи прежних годов – скирды эти полусгнили, полуразвалились... Каким образом умудрились скирды эти держат немолоченными целые годы – неизвестно...»⁶. Головне начальство, тобто мирові посередники, якимось індивідуально ставились до продовольчого питання, а сама сільська громада повноважень на це не мала. Так і винуватців знайти було годі. А передбачити наступний урожай було нереально.

Весна у 1882 р. розпочалася дуже рано, ще з зими. Кореспондент «Зари» з Уманського повіту писав: «Благодаря теплomu дождю, выпавшему 20-го февраля, наши поля теперь уже зеленеют так, как редко удается видеть в начале апреля»⁷. В економії власника села Крачківки Козаковського 19 лютого почали сіяти ярві жито і пшеницю. Земля вже добре просохла. Старожили говорили, що не пам'ятають, коли ще так рано сіяли зернові, які, зазвичай, висівають у кінці березня.

Жнива 1882 р. завершилися на початку серпня. «Урожай был местами посредственный, местами плохой, хотя цены за уборку стояли высокие (косарю платили 25 коп. и ½ кружка водки, жнецам за копу 60 коп. также с водкою)»⁸. Погода сприяла жнивній порі й озимину зібрали з найменшими втратами. Але посіви проса та гречки високого урожаю не обіцяли. Стояла дуже спекотна погода і ярві культури урожаєм хліборобів не порадували. З Уманського повіту 19 вересня 1882 р. повідомляли, що погода стоїть похмура та холодна. З середини серпня до 10-го вересня дощів не було, «от чего пыль образовалась было страшная и озимым посевам приходится очень плохо»⁹. Правда після 10-го вересня пройшов дощ, але за дощем «настала очень холодная погода, что не совсем благоприятно, особенно для поздних посевов»¹⁰.

Тривога за майбутній урожай охопила сільських мешканців Уманського повіту взимку 1884 р. Губернська преса про це писала так: «Сетованиям нет конца, каждый беспокоится за предстоящий урожай, последствия которого могут быть весьма плачевными, вследствие бесснежной зимы; положительно все поля обнажены и сильные ветры теперь уже вредят посевам, а мартовские ветры наиболее вредны для хлеба»¹¹. Тривожні думки про урожай набували рис реальності, так як весна 1884 р. видалася посушливою. У другій половині травня ківська газета «Заря» писала: «Виды на урожай в Уманском и смежных уездах до того плохи, что крестьяне и крупные землевладельцы в отчаянии. Причина – засуха; в течении всего мая не было ни одного дождя, а жара стоит нестерпимая, так что хлеба пожелтели. Рожь начинает уже выбрасывать колос, соломы тоже мало будет»¹². Але наприкінці травня і в середині червня дощі все-таки пройшли, що вселило надію селян на бодай-який урожай.

---

⁶ Внутренний отдел // Заря. 1882. № 22. С. 3.

⁷ Внутренний отдел // Заря. 1882. № 46. С. 3.

⁸ Уманский уезд // Заря. 1882. № 174. С. 3.

⁹ Уманский уезд // Заря. 1882. № 210. С. 3.

¹⁰ Ibid. С. 3.

¹¹ Уманский уезд // Заря. 1884. № 39. С. 3.

¹² Внутренний отдел // Заря. 1884. № 111. С. 4.

Весняна засуха іноді спричиняла і більше лихо. Так, 14 червня 1885 р. над південною частиною Уманського повіту пронісся потужний ураган, який дуже нашкодів озимині. Газета «Заря» про це писала так: «Дождя почти не было, но сильный ветер гнал много пыли и в двух шагах ничего не было видно. В селах ни одно строение не уцелело, которого бы коснулась буря, некоторые деревья вырвало. Хлеб, до того времени прекрасный, лег на землю и наводит грустные думы на хозяев»¹³.

Та й у наступному 1886 р. весна видалася засушливою. «Озимые посевы в северной части Уманского уезда и южной части соседнего Таращанского находятся в жалком состоянии. Ни одного порядочного дождя не было с самого начала весны; постоянные сухие ветры уничтожают всякую влагу; кроме того, часть этих посевов еще зимою вымерзла или вымокла, а что и осталось от зимы – не поднимается от земли без дождя», – писала губернська газета «Заря» 18 травня 1886 р. У зв'язку з цим деякі господарі переорали поля, що були під пшеницею, і посіяли просо. А деякі чекали дощу. Ярові посіви теж не росли, а в'янули. Землероби були стривожені, деякі господарі за пів ціни продавали худобу, так як випасати її не було на чому¹⁴. Дощів не було до 27 травня, а «с этого числа до 10 июня проливные дожди шли почти безостановочно и причинили не мало вреда»¹⁵.

З Уманського повіту повідомляли, що «в первых числах августа прошли дожди и многие успели посеять; а теперь больше уже двух недель стоит невыносимая жара, какой не было во все лето. Беда там, где не было дождя: земля окаменела, и люди разбивают груды дубинами; иные сеют, иные ждут благодатного дождя. Деревья теряют преждевременно листья, плоды вянут и почти пекутся»¹⁶.

У 1888 р. весна видалась ранньою і рано почалися польові роботи. До 15 березня з'явилися у великій кількості хрущі. Старожили твердили, що це ознака багатого урожаю¹⁷. Та після теплого початку весни у травні похолодало. «11 и 12 мая, после предшествовавших жарких дней, похолодало и столь были чувствительны утренние морозы, что картофель, фасоль и лук примерзли. На берегу реки вода покрылась ледяной корой. За баштаны стали также побаиваться, хотя всходы арбузов, дынь и огурцов очень хороши. Репак очень хорош; бураки тоже обещают хороший сбор; их начали уже окучивать»¹⁸.

Перша половина зими 1889 р. була дуже лютою, з великими морозами. З Уманського повіту повідомляли, що зима «успела уже натворить немало беды. Везде находят замерзших людей. Так, под Ставищами (мест. Таращанского уезда) нашли замерзшую еврейку, ея кучера и троих детей. Недалеко от Таращи и села Чернина в поле замерзла какая-то госпожа, видно сбившаяся ночью с дороги; кроме нея замерзли кучер и пара лошадей, а пара осталась еле живой. В с. Руссановке шедшие с обозом в Белую Церковь два извозчика найдены один мертвым, а другой с отмороженными членами»¹⁹.

Посушливою видалась і весна 1890 р. У травневому номері «Киевское Слово» писало, що «...продолжительное бездождие ничего хорошего не предвещает и полевые всходы

---

¹³ Из Уманского уезда // Заря. 1885. № 136. С. 3.

¹⁴ Уманський уезд. 1886. № 87. С. 4.

¹⁵ Внутренний отдел // Заря. 1886. № 120. С. 3.

¹⁶ От наших корреспондентов // Киевское слово. 1887. № 195. С. 3.

¹⁷ Из Уманского уезда // Киевское слово. 1888. № 364. С. 3.

¹⁸ Из Уманского уезда // Киевское слово. 1888. № 397. С. 3.

¹⁹ Из Уманского уезда // Киевское слово. 1889. № 580. С.3.

глядят невесело. Действительно, яровые хлеба сильно нуждаются в дожде, а его нет как нет; вместо дождей по утрам бывают морозы и портят всходы. Озимый хлеб среднего посева вышел из-под снега весьма хорош; кто-же в прошлом году посеял до 1-го августа, у тех зимой под снегом все пропало – выпрело и во многих местах пришлось перепахать и засеять яровым. Репак, вследствие бездождия, пропадает: его ест мошка, что сильно печалит хозяев, так как засевание полей репаком в нашем уезде прибыльнее других посевов»²⁰.

Прогнози на погодні умови часто звучали песимістично. У жовтні 1896 р. «Киевское Слово» писало: «Будущая зима тоже внушает опасения: если зима будет так сурова, как лето и осень сухи, то бедному люду придется плохо; отопления уже и теперь мало, а корму для скота и того меньше по случаю недорода ярового хлеба»²¹. Насправді ж зима 1896-1897 рр. виявилася безсніжною та морозною. У квітні погода теж була холодною і напіввимерзла пшениця жовтіла та сохла.

А у травні 1897 р. пройшли часті та сильні дощі. Та пшениця, що не вимерзла взимку, почала швидко рости і до початку червня виколосилась: була рідка, але колосиста, а значить і «зерном крупная». Та й посіви ярових культур добре росли.

Червень місяць видався знову посушливим, а 12 липня 1897 р. пройшли проливні дощі. Але не скрізь вони приносили радість, так як в окремих місцях супроводжувались сильною грозою з градом. Найбільше в Уманському повіті постраждав орендатор ферми «Феліція» біля Буків (власність князя Любомирського). Там град побив усе збіжжя, вибив ділянку льону, «от чудной гречихи остались лишь обнаженные стебельки. Рыжей, собранный уже в снопы, сложенные кучками, и более поздний, ...весь осыпался. Пострадала на ферме также и свекловичная плантация, на которой все буряковые листья обиты, а местами сильно продырявлены... На неубранной пшенице обито тоже много колосьев и осыпалось зерно»²².

Урожай 1897 р. приніс повне розчарування. Пшениці чистої майже ніхто не мав, так як навесні на більшості полів її переорали і посіяли ярові культури. А де посіви пшениці не переорали, то там більшими були бур'яни. «Копна пшеницы наибольшее даст 1½ пуда, и то в некоторых только хозяйствах; в других еще меньше; зерно какое-то бледное, приплюснутое, совсем мелкое. Рожь уродилась посредственная и копна даст 6 пудов»²³. Кореспондент газети зазначав, що з весни була надія на ярові культури, але «в траве эти хлеба были такие, что лучших никогда не надо. Но наступила сильная жара в конце июня и начале июля и вся надежда рухнула: яровые хлеба окончательно спалены. Ячмень, овес, просо и гречиха на солому больше уродили, а зерна мало и притом оно такое мелковетное, что почти все идет с половой... Все хозяева уже совсем посвозили свои хлеба с полей домой и уже теперь задумываются о прокормлении в будущем»²⁴.

Неврожайний рік ставав справжнім випробуванням для дрібних земельних власників. Київська губернська преса писала, що «настоящий недород печально отозвется

---

²⁰ Уманский уезд // Киевское слово. 1890. № 948. С. 3.

²¹ Уманский уезд // Киевское слово. № 3156. С. 3.

²² Из Уманского уезда // Киевское слово. 1897. № 3423. С. 3.

²³ Итоги урожая // Киевское слово. 1897. № 3441. С. 4.

²⁴ Итоги урожая // Киевское слово. 1897. № 3441. С. 4.

на бедных людях, у которых нового хлеба едва хватит до Покрова. Теперь мало хлеба и в продаже; скупщики-евреи ездят по селам и возвращаются домой ни с чем; крестьяне вовсе воздерживаются от продажи хлеба, а помещики запрашивают большие цены»²⁵.

Весна 1898 р. была пізньою та холодною, тому фруктів і баштанних культур уродило мало. А «Киевское Слово» про урожай зерновых 30 липня писало так: «Уборка озимых хлебов может считаться оконченной. Крестьянский урожай определяется так: на десятине собрано средним числом 10 копен; каждая копна ржи и пшеницы дает умолота в общем не менее 10 пудов. Таким образом и сбор и умолот весьма удовлетворительны. Из яровых посевов до сих пор убран ячмень и ранний овес, от которых умолот ожидается только удовлетворительный»²⁶.

Про загальну оцінку урожаю 1898 р. йшлося в «Киевском слове» за 6 вересня. «Урожай в северной части уезда довольно удовлетворительный, а местами и превосходный. Пшеницы уродило на десятине от 15-20 копен, при чем копна выдает от 8-10 пудов, только где была повылегшая там выдает от 4-5 пудов. Но даже и в сих последних местах землевладельцам не убыток, так как лучше иметь 20 копен на десятине по 4 пуда с копны чем какихнибудь 6-8 по 8 пудов. Рожь уродила не меньше и копна дает 7-8 пудов. Овес и просо превосходны. Один ячмень отстал: на солому хорош, но зерно пришибленное, сплюснутое и маловесное. Давно уже стояли такие скирды в экономиях и стоги у крестьян, как теперь стоят»²⁷.

Зима 1899 р. видалася теплою. «Вот уже начало февраля, а зимы все нет как нет; на дворе хорошая, теплая погода с ясными солнечными, чисто весенними днями»²⁸. 3 4 березня при теплій та ясній погоді в деяких економіях у Хижнянській волості почали сіяти ярові культури – ячмінь та овес. Ніхто не очікував різких погодних змін 14 березня, коли усю ніч і весь наступний день йшов сніг. До ночі 15 березня вдарив мороз і настала справжня зима. Три дні поспіль мороз доходив до 10 градусів. Це зумовило стан тривоги у господарів, які почали сіяти, адже на деяких полях зерно почало вже сходити. Це справді було як у прислів'ї «як сніг на голову». Але для озимини така пізня зима була справжнім спасінням: сніг захистив сходи від морозів, які в березні особливо небезпечні для озимини. «Виды на урожай в уезде, по словам опытных земледельцев, обещают мало утешительного. Весна в последнем и важнейшем для растительности периоде была самая неблагоприятная. Отсутствие дождей, ветреная непрерывно погода и, наконец, полная засуха, при сухих ветрах – вот картина последнего периода весны. Во всех почти селах служились молебствия о ниспослании дождей, устраивались крестные ходы с водосвятием. Крестьяне и землевладельцы смотрели печально на свои поля и на свои труды. Лишь 31 мая надвинулась благодатная туча, разразившаяся обильным ливнем, усердно напоившим поля. Однако несмотря на это, опытные земледельцы предвещают недород»²⁹. Так писали 9 червня 1898 р.

У 1900 р. жнива почалися в перших числах липня. «Из озимых рожь окажется в более или менее удовлетворительном состоянии, а пшеница совсем в плохом: ее покрыли сорные

---

²⁵ Итоги урожая // Киевское слово. 1897. № 3441. С. 4.

²⁶ Уборка хлебов // Киевское слово. 1898. № 3790. С. 3.

²⁷ Итоги урожая // Киевское слово. 1898. № 3828. С. 3.

²⁸ Умань // Киевское слово. 1899. № 3979. С. 3.

²⁹ Виды на урожай // Киевское слово. 1899. № 4099. С. 3.

травы, колосья маленькие, зерно маленькое и сплюснутое; если десятина даст 20 пудов и то будет хорошо»³⁰. Після ливневих дощів 28 червня ярові посіви трохи поправились, «из них просо и гречиха предполагаются в отличном состоянии... есть надежда на прекрасный урожай свеклы. Горох и бобы в некоторых местах заедены мошкой»³¹.

Щодо оплати найманої праці у період жнив, то київська губерньська газета за 11 липня 1900 р. повідомляла, що, зазвичай, хліб у поміщиків і заможних селян збирають безземельні селяни за сніп. «Прежде давали примерно 10-й сноп пшеницы й 8-9 всех прочих хлебов. Теперь-же, когда в общем урожай средний, а где и ниже среднего, объявили 12-й сноп пшеницы и проса, а других хлебов 10. Такое предложение очень тягостно для бедного люда: в самом деле сколько нужно приложить труда, чтобы среди сорной травы насобирать 12 копен мизерной пшеницы и получить по выбору хозяина, одну копну»³².

Жнива дали підстави назвати 1900 р. неврожайним. У кореспонденції з села Білашки Уманського повіту писали: «Раньше при сборе 12-15 копен с десятины мы получали до 15 пудов из копны, а теперь пшеница и рожь дали от 4 до 8 копен, весом каждая до 9 пудов. Овес и ячмень, а также горох плохи; в некоторых местах гороха, по негодности, совсем не срывали»³³.

Зима 1899-1900 рр. завершилась сніжно, «подарив на прощание ½ аршина снегу»³⁴. Земля отримала достатню кількість вологи й можна було сподіватись на хороший урожай зернових культур. Та «Киевское Слово» 25 квітня 1900 р. писало: «Но не успели озимые хлеба показаться, как весенние приморозки и ветры почти кругом повредили-высушили посевы и многие хозяева пересеивают поля»³⁵. Це ще не означало голод, але ситуація з хлібом загострювалася. Наскільки скрутним було становище сільськогосподарських виробників свідчила така ситуація: «В этом году многие не дождались контрактной ярмарки в Киеве, где обыкновенно совершаются сделки в счет будущего урожая. Еще в декабре прошлого (1899 г. – *Авт.*) года пришлось продать хлеб будущего урожая. Отчасти причиной было то обстоятельство, что надеялись в январе, феврале получить задатки – авансы от сахарного завода, который в нашем районе служит большим подспорьем в сельском хозяйстве. Ожидания не сбылись. Сахарный завод (Кислинский) в этом году, по-видимому, не будет работать. Денег задаточных он до сих пор никому из плантаторов не дал и кроме того не уплатил еще следуемых с него за бураки (свекловицу) прошлого урожая»³⁶.

Посушлива весна 1900 р. ще більше посилила тривогу землеробів і землевласників. В Уманському повіті «в северной части прошел маленький дождик 1-го мая, если он и оживил растения немного, то вслед за ним наступившая и досель продолжающаяся суша в конце губит их. Озимая пшеница еще зимою вымерзла и к весне показывалась мизерною и не обещающею удовлетворительного урожая, а теперь от суши почти буквально вся пропала... Рожь по росту низкая, по густоте редкая. Яровые хлеба дали было хорошие всходы,

³⁰ Уманский уезд // Киевское слово. 1900. № 4492. С. 3.

³¹ Ibid. С. 3.

³² Ibid. С. 3.

³³ С. Белашки, Уманского уезда // Киевское слово. 1900. № 4508. С. 3.

³⁴ Уманский уезд // Киевское слово. 1900. № 4416. С. 3.

³⁵ Ibid. С. 3.

³⁶ Ibid. С. 3.

особенно ячмень и овес, но значительно примерзли от бывших в апреле морозных утренников, а теперь высыхают и желтеют. Просо не может выбиться из земли от сухости ея. Естественно поэтому сельскому хозяину призадуматься о грядущем тяжелом положении»³⁷. Так писало про погодні умови і види на урожай «Киевское Слово» 22 травня 1900 р. Занепокоєння охопило усіх: і заможних господарів, і бідняків. Останні були «подавлены и в отчаянии. Если выпадут дожди еще, то может быть поправят яровой хлеб, а на озимый надежда плохая»³⁸.

Після весняної задухи, у середині червня 1900 р., пройшов сильний дощ. Київська губернська газета про новини в Уманському повіті писала: «Но вот уже четвертый день как идут ливни, выпадал и град, что принесло большой вред... Огородные растения в некоторых местах совершенно погибли... Овес и пшеница значительно поправились за несколько дождливых дней»³⁹. А у кореспонденції з містечка Буки Уманського повіту від 2 липня 1900 р. описана сильна гроза з градом 28 червня 1900 р. Град «часто достигал величины кулака взрослого человека»⁴⁰. «Урожая в этом году мы не ожидаем. Весь апрель и май прошли без дождя, а жара часто доходила до 38 градусов и лишь 28 мая прошел первый дождь. Посевы пшеницы, пострадавшие без того с зимы – совсем поплошали и последние запоздалые дожди мало уже пользы принесли. Неровные всходы проса и рыжея мало обещают хорошего»⁴¹.

Погодні умови наступних років приносили чимало сюрпризів. Так, у січневому номері «Киевского Слова» за 1902 р. повідомлялось таке: «У нас в природе творятся просто чудеса. До 1 января стояла зима, т.е., в сущности говоря, не зима, не осень, а какое-то мокрое время года. В первых числах января начались морозы и установился санный путь только на одну неделю, а затем снег растаял в два-три дня, и теперь у нас установилась теплая весенняя погода»⁴². Та й на початку березня погода була нестабільною: «Погода у нас стоит такая, что ложишься вечером как будто зимой, а на утро встречает тебя или чудесный весенний день, или тоскливая осень»⁴³.

Землеробів непокоїли такі погодні перепади. Але у північній частині Уманського повіту «озимые посевы вышли из зимы в неповрежденном состоянии и теперь (середина квітня. – *Авт.*), особенно после перепавших дождей, прекрасно зазеленели... могут быть еще всякие случайности, но главную опасность – бесснежную зиму посевы перенесли благополучно»⁴⁴. А посів ярових культур – ячменю й овесу – в деяких економіях розпочали з 15 березня, селяни ж з 20-го. «По-видимому, и на эти посевы благоприятное время посылается, потому что уже прошло несколько порядочных дождей»⁴⁵.

У 1902 р. з «конца апреля до сих пор (кінець травня. – *Авт.*) у нас выпадают дожди чуть-ли не каждый день. Земля глубоко пропитана влагой. Для озимых посевов дождей уже

---

³⁷ Уманский уезд // Киевское слово. 1900. № 4443. С. 3.

³⁸ Ibid. С. 3.

³⁹ Уманский уезд // Киевское слово. 1900. № 4467. С. 3.

⁴⁰ М. Буки, Уманского уезда // Киевское слово. 1900. № 4483. С. 4.

⁴¹ Ibid. С. 4.

⁴² Г. Умань // Киевское слово. 1902. № 5041. С. 3.

⁴³ Умань // Киевское слово. 1902. № 5084. С. 3.

⁴⁴ Уманский уезд // Киевское слово. 1902. № 5130. С. 3.

⁴⁵ Ibid. С. 3.

не нужно было-бы... Теперешнее состояние посевов дает крестьянам надежду на такой-же урожай, как и в прошлом году»⁴⁶. А на початку червня 1902 р. «наступила тропическая жара... термометр поднимался до 35 градусов на солнце и днем положительно с трудом дышится... и чуть не каждый день к вечеру горизонт заволакивает тучами и разражается гроза, которая почти каждый раз сопровождается градом»⁴⁷. Такі погодні гойдалки наводили хліборобів на невеселі думки щодо майбутнього урожаю.

Погода для початку жнив 1902 р. видалась несприятливою: «С июля каждый день дождь и сжатое и скошенное портится в снопах. Зерно показывается очень крупное, но если продолжится дождливая погода, то может размякнуть и истаять, а если сразу последует резкая перемена и наступит жара - то вылушится»⁴⁸. «Киевское Слово» писало, що «робочий люд» тільки поглядав на хмари і зітхав. Але потепліло і встановилась спекотлива погода. Жнива проходили при самих сприятливих умовах. Кореспондент «Киевского Слова» 29 липня 1902 р. писав: «Урожай можно смело назвать очень хорошим и уже теперь цена на пшеницу и овес упала до 60 коп.»⁴⁹.

Урожай озимини в північній частині Уманського повіту у 1902 р. видався добрим. Загальні результати були такими: «...средним количеством каждая десятина пшеницы дала 15 копен, а из копы получается 8 пуд. зерна, ржи – 6 пудов с копы»⁵⁰. Передбачаючи добрий урожай, дехто вдавався до різних форм його продажі: в одній економії було продано більше 100 дес. пшениці «на корню» по 50 руб. за десятину за умови збору її покупцем; в іншій – продавали копами, по 3 руб. 75 коп. за копу пшениці і половину соломи і полови покупцю. І в одному, і в іншому випадку покупці при такому розрахунку «не в убытке», так як ціна на пшеницю ще під час жнив доходила до 70 копійок.

До 18 серпня жнива 1902 р. були завершені і селяни взялися до обмолоту збіжжя. Кореспондент «Киевского Слова» з Христинівки Уманського повіту повідомляв: «Каждый день с раннего утра по всему селу раздаются мерные удары цепов и сердитое ворчание паровых молотилок, работающих в экономиях двух здешних помещиков – гр. Красицкого и г. Терещенко»⁵¹. Урожай видався вищим очікуваного: намолот жита склав 10 пуд. з копи, а пшениці – 12 пуд. Це у селянських господарствах, а у поміщицьких він був ще вищим. Деякі селяни обмолочували свій зерновий хліб кінними молотилками, які за невелику плату брали на прокат у заможних поселян, і за два дні завершували обмолот замість місячної молотьби ціпом.

Але до настання холодів весь урожай забрати в комори чи продати не встигли. Дописувач «Киевского Слова» з Уманщини 10 жовтня 1902 р. повідомляв: «Осень у нас в этом году холодная, дождливая. При среднем и вышесреднем урожае многие не успели свезти хлеба в скирды. В несвезенных копнах хлеб и просо прорастают, гниют. Непогода мешаает копать буряки. Едва выкопали $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ часть»⁵².

Зима 1902-1903 років починалась сприятливо для землеробів Уманщини і на початку

---

⁴⁶ Уманский уезд // Киевское слово. 1902. № 5168. С. 3.

⁴⁷ Г. Умань // Киевское слово. 1902. № 5176. С. 3.

⁴⁸ Уманский уезд // Киевское слово. 1902. № 5222. С. 4.

⁴⁹ Г.Умань, Киевской губернии // Киевское слово. 1902. № 5230. С. 3.

⁵⁰ Уманский уезд // Киевское слово. 1902. № 5223. С. 2.

⁵¹ с. Христиновка // Киевское слово. 1902. № 5250. С. 4.

⁵² Уманский уезд // Киевское слово. 1902. № 5303. С. 3.

лютого 1903 р. писали, що «виды на урожай к началу зимы были в нашем районе хорошие»⁵³. Земля спочатку примерзла, а потім покрилась глибоким снігом. У середині грудня потепліло і снігу трохи розтало, але поля залишалися покритими. Та в другій половині січня почалася відлига і поля стали безсніжними. Грунт почав відтаювати. «Теперь у хозяина является крайнее опасение за будущий урожай. Осадков в эту зиму было так много, что можно теперь ожидать засуху. Морозы-же наверное наступят и посевы могут пострадать. Если-же на незамерзшую землю выпадет снег и потом пойдут морозы, то еще хуже будет: посевы начнут жить. «Что-то будет?» думают хозяева»⁵⁴. Така непевність прогнозів на майбутній урожай змінювала плани «к предстоящим контрактам в Киеве... особенно в виду боязни, что за последними 2 урожайными годами может наступить неурожайный»⁵⁵.

Весна 1903 р. видалася дощовою, особливо дощило на Уманщині в травні, і це, за словами хліборобів, передвіщало щедрий урожай. Губернська газета «Киевское Слово» 12 липня 1903 р. писала, що на території південної Київщини цілу весну майже щоденно йшли дощі. В Уманському повіті «озимые хлеба вышли не совсем удовлетворительные, яровые-же хорошие. По экономиям, на удобренных полях рост хлеба шел буйно. Его приходилось скашивать, но это мало помогало.

От дождей его скрутило и почти по всем экономиям хлеб выложило. У крестьян-же и на неудобренных или плохоеудобренных полях хлеб вышел как раз в меру и хорош»⁵⁶. У середині липня розпочиналися жнива і як завжди бракувало робочої сили. «Обыкновенно у нас (в Уманському повіті. – Авт.) поденная плата стояла не выше 35-40 коп., теперь-же доходит до 60 коп. и выше. С этим еще хозяева примирились бы. Но ранняя уборка и сразу повсюду заставляет заблаговременно искать рабочих...»⁵⁷. У жарку жнивну пору селяни працювали в себе тільки вдосвіта, або з вечора усю ніч поки було місячно. Ранні жнива в тому році та спекотні дні заставляли поспішати зібрати урожай. В Уманському повіті це був третій урожайний рік поспіль.

Жнивна спека продовжувалась два наступні місяці. Станом на середину вересня 1903 р. через засуху та бездощів'я «большинство не сеяло еще озимых, а посеявшие боялись за судьбу посева, потому что он увядает и сохнет. Вся жизнь деревенская только и возвращается на выжидании дождя...», – писав з Уманського повіту кореспондент «Киевского Слова» 16 вересня 1903 р.⁵⁸ Городні культури повисихали, особливо постраждали від засухи баштани.

Зима 1903-1904 рр. була малосніжною і морозною, а тому в багатьох місцях озимина вимерзла. Чимало господарів навесні пересіяли поля, але посушлива весна не сприяла росту зернових культур. З різних куточків Уманського повіту повідомляли, що «взошедшие же посевы поправляются плохо за отсутствием дождей. Яровой хлеб хотя повсходил порядочно, но нет ему роста, опять таки благодаря отсутствию дождей»⁵⁹.

---

⁵³ Уманский уезд // Киевское слово. 1903. № 5427. С. 4.

⁵⁴ Ibid. С. 4.

⁵⁵ Ibid. С. 4.

⁵⁶ Уманский уезд // Киевское слово. 1903. № 5573. С. 3.

⁵⁷ Ibid. С. 3.

⁵⁸ Уманський уезд // Киевское слово. 1903. № 5639. С. 2.

⁵⁹ С. Старые Бабаны // Киевское слово. 1904. № 5870. С. 3.

У 1905 р. жнива в північній частині Уманського повіту завершилися при сприятливих умовах, за помірними цінами і без страйків найманих працівників: невеликі заворушення там були під час весняно-польових робіт на бурякових плантаціях, результатом яких був виклик з Умані військ. А під час жнив тільки в одній економії робітники застрайкували через низьку оплату праці: там давали 15-й сніп женцю, а фуру пшеничної соломи продавали за 2½ рублі. «Урожай ржи и пшеницы был хорош – от 15 до 20 копен, а копна дает 6-8 пудов, смотря по величине копен. Цена на рожь стоит 45 коп., а экономическая пшеница 70 коп., сборная 66 коп. ...В противоположность обильному урожаю озимых хлебов, яровые вышли ниже среднего: ячмень редкий, овес тоже небольшой и значительно пострадавший от запала, просо тоже, а гречиха почти совсем сгорела. На десятине яровых от 5 до 10 копен и копна дает 3-5 пудов» – так інформувала про урожай в Уманському повіті київська газета «Киевское Слово»⁶⁰.

Зібране збіжжя в економіях і в селянських господарствах відразу ж молотили. У 1905 р. преса повідомила, що «теперь идет усиленная молотьба машинами: в экономиях паровыми, а у крестьян конными. Назад тому лет 10 появление конной машины новой конструкции в деревне составляло прямо-таки новость и удивление, а теперь в каждом селе десятки машин из складов Эльворти и Тихтера (в Умани). Примитивная молотьба хлеба цепами оставляется, а практикуется машинная»⁶¹.

Неспокійною для землеробів була осінь 1907 р. Тримісячна засуха до середини жовтня дала можливість завершити усі польові роботи, окрім однієї – посіву озимини. До середини жовтня засіяли тільки десяту частину полів з озимими зерновими культурами. У середині жовтня пройшли теплі дощі, але відразу після них підморозило. Мороз доходив до 9° і земля промерзла так, що про сівбу годі було й думати. Це тривожило і селян, і землевласників, так як другий рік поспіль міг бути неврожайним⁶².

Весна 1908 р. почалася морозно і вітряно. Це шкодило тій невеликій частині озимини, яка була посіяна вчасно і до осінніх холодів встигла укорінитися. Кореспондент «Киевлянина» з цього приводу зазначав, що до цієї ситуації доречним було прислів'я: все що робиться, все до кращого. Якщо восени, «в огромном большинстве случаев в нашем уезде (Уманському. – Авт.) озимые посева произведены были совсем не во время, в сухую землю, а если в мокрую, то вскоре попавшую под морозы, словом, совсем неудачно»⁶³ і радувались ті господарі, хто посіяв, та переживали усі інші, то погодні умови березня усе змінили.

Березень, зазвичай, вважається самим непередбачуваним місяцем: упродовж одного дня може бути і тепло, і холодно, і дощ, і сніг, а часто і все разом. Селяни називали таку мінливу погоду в березні «марцевы планеты». У 1908 р. березнева погода відзначилась стабільністю: «чуть ли не с первого числа установилась сильно морозная, холодная, ветренная погода и продолжается все это неизменно вот уже добрую треть месяца»⁶⁴. Снігу не було, поля відкриті та посіви озимини, які гарними були восени, мерзли від

---

⁶⁰ В провинции // Киевское слово. 1905. № 6328. С. 2.

⁶¹ Ibid. С. 2.

⁶² Уманский у. // Киевлянин. 1907. № 304. С. 3.

⁶³ Уманский у. // Киевлянин. 1908. № 72. С. 4.

⁶⁴ Ibid. С. 4.

несвоєчасних морозів. Навпаки, пізні посіви, які з осені не зійшли, перебували у більшій безпеці. Посіяне зерно в землі було живим і з настанням тепла воно зійде і дасть урожай. На шпальтах газети зазначалося: «При благоприятных обстоятельствах невзошедшие посевы пшеницы могут дать хороший урожай, рож же, во всяком случае, может дать урожай только посредственный»⁶⁵. Загалом, прогнози на урожай були невтішними через холодний березень і пізню весну. Як виявилось, такі невтішні передбачення справдились і урожаем 1908 р. землеробів і землевласників не порадував.

Несприятливими для сільгоспвиробників були погодні умови і осені 1908 р. З другої половини вересня почалися холоди, а упродовж усього жовтня були заморозки. То «озимые посевы... успели только взойти, но не распустились и не покрыли собою земли. В наилучшем случае они могут удовлетворительно перезимовать и дать кое какой урожай, но на что либо хорошее рассчитывать здесь невозможно»⁶⁶. Кореспондент «Киевлянина» з Уманського повіту критикував «такую косность крестьян» з огляду на такі дві обставини. По-перше, досвід двох попередніх років, коли пізно посіяна озимина не дала очікуваного урожаю, вони ігнорували і продовжували сіяти озимі культури пізно. І, по-друге, вони не прислухалися «к самым разнообразным агрономическим советам, так как наш уезд сделался теперь излюбленным местом для производства земских и не земских агрономических экспериментов»⁶⁷. Але, традиційно, селяни продовжували засівати озимину пізно.

Осінь 1909 р. не стала винятком з традиційної практики пізніх посівів озимих зернових культур. Кореспондент «Киевлянина» з Уманського повіту 24 жовтня 1909 р. писав, що почалися нічні заморозки, а вдень температура не піднімається вище 5 градусів. Стосовно прогнозів на урожай озимих зернових він писав: «Диагноз этот не блестящ. В наилучшем положении находятся посевы озимой пшеницы, произведенные в экономиях и при том рядовыми сеялками... такие посевы... ровны, густы, зелены. В приблизительно таком же положении находятся и посевы озимой ржи на крестьянских полях, произведенные рано и при том на паровых полях»⁶⁸. Різниця була лише в тому, що посіви пшениці економій зустрічалися значно частіше, ніж селянські посіви жита. Переважна ж більшість посівів на землях селян виглядала незадовільно. Багато хто з селян посіяв жито тільки після 14 жовтня і «Киевлянин» писав, що «нужно чудо, чтобы из этих посевов что либо вышло»⁶⁹.

Погодні умови початку ХХ ст. показали, що для достатнього урожаю «первостепенно важное для хозяйств значение имеет накопление и сохранение влаги в почве»⁷⁰. Землевласники це уже усвідомили і тому рано починають орати, боронують ґрунт і повторюють боронування після сильних дощів. Завдячуючи цьому в ґрунті утримувався достатній запас вологи, який забезпечував і сходження, і ріст озимини. За твердженням «Киевлянина», «крестьяне же поступают как раз наоборот. Они поздно пахут поля, в весьма

---

⁶⁵ Ibid. С. 4.

⁶⁶ Уманский у. // Киевлянин. 1909. № 294. С. 4.

⁶⁷ Ibid. С. 4.

⁶⁸ Уманский у. // Киевлянин. 1909. № 294. С. 4.

⁶⁹ Ibid. С. 4.

⁷⁰ Ibid. С. 4.

редких случаях боронуют их немедленно после вспашки, никогда не повторяют бороньбы после дождей, и потому засуха... отзывается на них крайне неблагоприятно»⁷¹. В газетній публікації зазначалося, що в незадовільному стані знаходиться озимина, посіяна на полях після збору гороху і гречки. Прогнози на урожай для більшості селян повіту були невтішними.

Аномальними були погодні умови для землеробів і у 1911 р. Кореспондент «Киевлянина» з Уманщини 31 липня 1911 р. писав про те, що в природі коїлось щось незвичайне: «18 июля загремел первый гром и пошел сильный ливень, а с той поры по сегодняшний день (29 июля) не прошло ни одного дня, чтобы у нас не прошла гроза с ливнем, порою с градом и по полям не мчались потоки воды»⁷². До 18 липня озиме збіжжя було зібране і снопами складене у копи. Безперервні дощі призвели до того, що копи промокли до дна і снопи позросталися. Деякі селяни, як тільки прояснювалось сонце, розставляли снопи для просушки, але, часто, зненацька налетівша гроза мочила їх ще більше. Внаслідок таких погодних умов, не менше половини зерна озимих культур пропало. З яровими культурами справи були ще гірші. До початку дощів більша частина овесу була скошена і лежала на покосах. Під дощем ці покоси поросли так, що більша частина зерна була втрачена. Посіви гороху були гарними, але дощі привалили його до землі і він почав підгнивати. На городах гнила картопля й інші овочі.

В цілому погодні умови весни-літа 1911 р. були не звичними. «Киевляни» писав: «Нынешний год – удивительный в том смысле, что лета мы вовсе не имели. Холодный и дождливый май был сменен холодным же и дождливым июнем. В июле летней погоды было только дней десять, не больше, а теперь вновь льют дожди и температура почти всегда не превышает 15 градусов. Сыро, мокро, неприятно»⁷³. Дороги розмокли і стали непрохідними. У скрутному становищі опинилися великі економії, в яких збіжжя замкнуло і росте, і в які для просушки зерна не можна найняти поденщиків ні за які гроші. Селяни рятували свій хліб і не наймалися в економії. Таке становище із зерновим хлібом передвіщало економічні труднощі.

Погодні умови для землеробів були несприятливими й у 1912 р. «Киевлянин» 29 липня 1912 р. писав, що уже 12 днів як в Уманському повіті почалися жнива. Усю весну і половину літа лили дощі. Ще на початку липня була холодна, майже осіння погода і тільки з 15 липня визирнуло сонце і почалося літо. Від надлишку вологи озимина, яка добре перезимувала, видавалася гарною. Та й ярові культури поправились. У газетах почали з'являтися обнадійливі повідомлення про високий майбутній урожай зернових. Але підстав для оптимістичних прогнозів не було, так як надмірні дощі жито та пшеницю вигнали у буйну зелень. У багатьох економіях пшениця ще до квітання полягла, а в період цвітіння від вітру і дощу сильно переплуталась. Опилення відбувалося при несприятливих умовах. А на пшениці «появлялась ржавчина, от которой несомненно пострадало 15-20 проц.»⁷⁴. Солома була соковитою, а зерно – водянистим. При сонячній погоді воно швидко дозріло і, втративши воду, зморщувалось. Одночасно дозріли пшениця, жито, овес і горох. Полеглу та

---

⁷¹ Ibid. С. 4.

⁷² Уманский у. // Киевлянин. 1911. № 209. С. 4.

⁷³ Ibid. С. 4.

⁷⁴ Ibidem.

перекручену пшеницю було вкрай проблемно збирати снопов'язками, а відтак замість 6 десятин на снопов'язку за добу ледь збирали 3 десятини. Кіп наставили багато (від 18-25 і навіть більше на десятині), але зерна було мало. Снопи були легкими, чимало колосків – щуплими, або зовсім пустими. Загалом, копа давала від 3 до 5 пудів дрібного зерна, у частини якого була шороховата поверхня. Деякі господарі шкодували, що не залишили пшениці минулорічного урожаю на посівний матеріал. Намолот 70-100 пудів пшениці з десятини землі економій, в яких оренда йобробіток землі досить дорогі, був збитковим. В Уманському повіті, як і в цілому в Київській губернії, урожай пшениці та жита був нижче середнього, а якість зерна була ще нижчою.

Таким чином, виявлені у київських губернських газетах «Заря», «Киевлянин», «Киевское Слово», «Труд» публікації про природно-кліматичні умови в Уманському повіті у 1881-1912 рр. дають підстави стверджувати, що кліматичні особливості були важливим фактором впливу на землеробську галузь. Не / урожайність зернових культур, які значною мірою залежали від погоди, впливали на стан тваринництва і, в кінцевому рахунку, на повсякдення селянства.

Як свідчить наведений у статті матеріал, очікування хліборобами врожаю виявилися марними у 1881, 1911, 1912 роках через надмірно дощову погоду. У 1884, 1889, 1903, 1904 роках посіви зернових культур майже загинули через безсніжні та вітрові зими. Засушливі весни 1884, 1889, 1890, 1897, 1899 та 1900 років і засухи восени 1887 і 1907 років також засмутили землеробів і землевласників. Люта зима та сухе літо 1896 р., дуже холодна осінь з нічними заморозками у жовтні 1909 р., природні катаклізми 1885 р., рання весна, що змінилась заморозками, 1888 р., морозна і вітряна весна 1908 р. переконливо підводили до розуміння важливості вологи у ґрунті. Землевласники це зрозуміли першими й озимину почали висівати раніше. На селянських землях озиме збіжжя висівали пізніше і до настання холодів воно не встигало добре укорінитися, що робило посіви вразливими у безсніжні та вітряні зими. Тому, припускаємо, що щорічні публікації губернських газет про природно-кліматичні умови та природні катаклізми здійснювались з метою накопичення досвіду у регулюванні термінів посіву озимини та яровини, а також виявлення закономірностей температурних гойдалок і повторюваності погодних умов.

Tetiana Kuznets

Natural and Climate Conditions as the Factor of Influence on Agriculture in the Last Quarter of the 19th – at the beginning of the 20th centuries: on the Example of Uman County of Kyiv Province

Abstract: The article contains systematized data about natural and climate conditions on the territory of Uman county, which had been published in the columns of Kyiv provincial newspapers «The Kievljanin» («The Kyiv Citizen»), «The Trud» («The Work»), «The Zarja» («The Dawn»), «The Kievskoe Slovo» («The Kyiv Word») during 1881-1912. It has been found out that only three years out of thirty were favorable for agriculture. It has been shown that weather conditions significantly influenced the efficiency of agricultural labor. It is observed

that under the same natural and climate conditions agricultural production was more effective in economies in comparison with peasant farms. A close connection between the links of such a chain: weather conditions, harvest / crop failure, livestock keeping, the welfare of landowners and land users has been shown.

According to the data, given in the article, farmers' harvest expectations were futile in 1881, 1911, 1912 due to excessively rainy weather. In 1884, 1889, 1903, 1904 cereal crops were almost destroyed by snowless and windy winters. Dry springs in 1884, 1889, 1890, 1897, 1899 and 1900, autumn droughts in 1887, 1907 also disappointed farmers and landowners. A severe winter and dry summer in 1896, a very cold autumn with night frosts in October 1909, natural disasters in 1885, an early spring followed by frosts in 1888, a frosty and windy spring in 1908 highlighted the understanding of the importance of soil moisture. Landowners were the first who understood it and started sowing winter crops earlier. Winter grains were sown in the peasant lands later and before the onset of cold weather they did not have time to take root well that made the crops vulnerable to snowless and windy winters. Therefore, the aim of annual publications of provincial newspapers about natural and climate conditions, natural disasters was probably to accumulate the experience in the regulation of winter and spring sowing time periods, find out the patterns of temperature swings and the repeatability of weather conditions.

Keywords: agriculture, natural and climate conditions, economy, Kyiv provincial newspapers, Uman county, Kyiv province